

ספרות, פוליטיקה והומור

הפולמוס בין יצחק באשעוויס ואהרן צייטלין עורכי הירחון גלאבוס לבין השבועון וואַכנשריפט והירחון ליטעראַרישע טריבונע

יחיאל שיינטוך

רוצים להיות נשלטים בידי דוקטרינה צרה, אנו נשאף לסובלנות מרבית נוכח מגמות תרבות וכיווני ספרות. אולם אנו רוצים לצעוד לאור תנועת תרבות פועלים מודרנית. אנו רוצים לשרת את ההמון העמל (שם, שם).

לאור פרופיל כתב־העת הזה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בהצגת הכוונות שבגיליונו הראשון, היתה ההתנגשות עם הצד השני – בלתי נמנעת. עניין אחד נוסף מוצאים אנו במאמר המערכת הנ"ל, והוא – הכוונה להפוך את המסר האידיאולוגי לנחלת תרבות וספרות יידיש בעולם כולו – על ידי גיוס כוחות ספרותיים ותמיכה כספית מכל העולם היהודי ועל ידי הפצת כתב־העת מחוץ לפולין.

על מסלול רחב זה של התנגשות בין השקפות עולם ותוכניות מעשיות נפגשו בשנות השלושים סופרי הבונד עם כתב־העת שלהם וואַכנשריפט וצייטלין ויצחק באשעוויס עם כתב־העת שלהם, גלאבוס. הם לא הסכו אלה מאלה את שבט הביקורת ולשונם החריפה, עד שהתלקחה מלחמת תרבות שהדיה נשמעים היטב באיגרות צייטלין,² מצד אחד, ובתיעוד שאנו מנתחים ומביאים כאן בהמשך, מצד שני.

יצא לקלל – וסופו מברך

מגמות אלה של הוואַכנשריפט המנוסחות בגיליונו הראשון באורה כללי ומתון יחסית, הלכו והקצינו עם הזמן. התקפה זו בניסוח וביישום של העקרונות ניכרת היטב בביקורות שנדפסו שם נגד צייטלין וכן בסיכום שעורך הוואַכנשריפט, ח"ש קאָדאַן, פרסם ב־6.1.1933, בסוקרו את דרכו של הוואַכנשריפט במשך השנתיים הראשונות. הבולט בדברי קאָדאַן הם דבריו על תפקידה של הספרות, וכן השקפת הוואַכנשריפט על יצירות בעלות נטיות רליגיוזיות. מבלי להזכיר במפורש את צייטלין הוא מכון כנגדו את חציו, וכך הוא אומר: "מיר האָבן געזען דאָס לעבן, פול מיט סאַציאלע קאַמפן. מיר האָבן געזען די אַרבעטנדיקע קלאַסן, וואָס ווערן דורכן לעבן אַליין אַרויסגערוקט אַלץ מער אין פּאָדער־גרונט. מיר האָבן געזען דעם גרויסן דראַנג נאָך באַפריינג און גערעכטיקייט; און מיר האָבן געזאָגט: ליטעראַטור קאָן נישט זיין אָפגעריסן פון דעם אַלעם. און ס'איז ווייניק, אָ ליטעראַטור זאָל דאָס אַלץ אָפּשפיגלען, רעפּראָדוצירן. עס מוז זיך פילן אין איר דער אַטעם פון דער היסטאָרישער תקופה [...] זי מוז זיך שטעלן צו דינסט דעם נייעם אויפגייענדיקן לעבן־סדר [...] מיר האָבן אין אונדזער קריטיק אויפגעדעקט די קלאַסן־וואַרצלען פון דעם וואָס הילט זיך אין אַ טלית פון פּילאָזאָפּישיקייט און עסטעטישקייט, פון 'וועלטשמערץ' און סימבאָליזם."

במחצית הראשונה של שנות ה־30 הפך כתב־העת של הבונד, וואַכנשריפט, לבמה מעליה השתלחו י' ראפּאָפּאָרט וכותבים אחרים המקורבים לבונד – בנייהם גם העורכים ח"ש קאָדאַן ויעקב פּאָט – והתקיפו מכל זווית אפשרית את אהרן צייטלין וכתבתו. היה כאן ללא ספק יותר מיריבות אישית בגין קבלה או איי קבלה של סופרי הבונד כחברים לפּן־קלוב.¹ בין צייטלין לבין סופרי הבונד היידישיסטיים היתה פעורה תהום מחשבתית ורגשית שלא ניתן לגשר על פניה. צייטלין היה סופר דו־לשוני ובעל זיקות למסורת התרבותית היהודית העתיקה, וזיקות שבאו לידי ביטוי גם בכתיבתו המודרניסטית. סופרי הבונד היידישיסטים ויתרו ביוזעין או שלא ביוזעין על זיקה חיה למסורת אבות ודגלו במהפכה חברתית בשם אידיאולוגיה חילונית־יהודית וערכים קוסמופוליטיים. מבחינה זאת היתה כתיבתו של צייטלין זרה ומוזרה בעיני בני דורו היידישיסטים החילוניים. הבדלים אלה באו לידי ביטוי חריף בניסוח העקרונות המנחים של כתב־העת וואַכנשריפט כפי שהוצהר עליהם במאמר המערכת של הגיליון הראשון מיום 23.1.1931. מושגי המפתח שם, הם: "א טריבונע פאַר דער שעפּערישער יידיש־וועלטלעכער מאַסן־קולטור", "וועקן שעפּערישקייט אין די מאַסן", "מאָדערנע יידישע מאַסן־קולטור" (במה לתרבות ההמונים היהודית החילונית היוצרת; לעורר יצירתיות ההמונים; תרבות יהודית המונית מודרנית). בלשון זאת באים לידי ביטוי שני הבדלי יסוד: הראשון – מול הנטייה רליגיוזיות אצל צייטלין מצהיר הוואַכנשריפט על ייסוד במה חילונית שמירושו למעשה הוא ייסוד כתב־עת שאין לו שיג ושיח עם בעלי השקפות יהודיות מסורתיות וולת הפולמוס האידיאולוגי. ואכן, במאמרים נגד צייטלין שהתפרסמו בכתב־העת הזה שימשה נקודה זאת אבן שואבת לביקורת נגדו. השני – מול אופיה האינדיבידואלי של היצירה הספרותית, בשל היותה יצירת יחיד הכותב על כל אשר ממנו ובו, מצהיר הוואַכנשריפט על קו הבא לשרת את ספרות ההמונים. החדשה ואת תרבותם, ומדגיש את מומנט היצירתיות שיש לעורר בהמונים. גם כאשר הוואַכנשריפט מנסה במאמר המערכת לגלות פתיחות כלפי צורות יצירה והשקפות אחרות, באה מיד ההסתייגות אשר מבטלת בנשימה אחת את יומרת הפתיחות – וכך נאמר שם: "מיר ווילן נישט אויפבויען קיין פּאָרטיי־ישן אָרגאַן, מיר ווילן זיך נישט לאָזן באַהערשן פון ענגער דאָקטרינע, מיר וועלן שטרעבן צו ווייט־גרעסטער טאַלעראַנץ פאַר קולטור־שטרעמונגען און ליטעראַרישע ריכטונגען, אָבער מיר ווילן גיין אונטערן צייכן פון אַ מאָדערנער אַרבעטער־קולטור־באַוועגונג. מיר ווילן דינען דער אַרבעטנדיקער מאַסע." (אין אנו רוצים לבנות ביטאון מפלגתי, אין אנו

העמדה של הערכה חיובית ואף המלצה על המחזה בפני הקורא. אולם קאודאן ממשיך בדיון - הפעם בשם תביעות אידאולוגיות מוגדרות ועקרונות המקובלים על ביקורת ספרותית מסוג הספרות הסוציאליסטית המגויסת ועל הביקורת הספרותית המרקסיסטית. בשני השלישים האחרונים של המאמר הפותחים במילה "אָבער" (אבל) בא קאודאן בתביעות כלפי צייטלין ופוסל את המחזה מן הטעמים הבאים: (א) "אידיעישע פוסטיקייט" (ריקנות אידאית); (ב) יצירה הכתובה לפי טעמה של הבורגנות הזעירה; (ג) כוחו של המחזה הוא אך ורק בכוח השלייה, בשל העדר אידאל חיובי אצל הדמות - ובלשונו של קאודאן "אין דער אמתן אָבער איז דער פה פון אונדזער מחבר נאָר אין נעגאַציע [...]. עס איז נישט די טראַגעדיע פון אַ האַמלעט, וועלכער ווייטיקט איבער דער 'אומאַרדענונג' פון דער וועלט. אַזאַ מוז פאַרמאַגן אַ פּאָזיטיוון אידעאַל, וועלכער מאַכט זיין 'וועלטשמערץ' רעוואָלוציאָנער און אַקטיוו, באַפֿרוכפערט דעם מענטשנס געדאַנק און ווילן. אַזאַ אידעאַל מוז שטיין אין הסכם מיט דער תקופה." (אולם, לאמיתו של דבר, כוחו של מחברנו מצוי רק בשלילה [...]. זאת אינה טרגדיה של איזה המלט, הדואב את האי-סדר שבעולם. חזקה על אחד כזה שיהיה לו אידאל חיובי ההופך את צער ההווה שבו למהפכני ופעלתני, המפרה את המחשבה ואת הרצון שבאדם. אידאל שכזה חייב להיות מתאים לתקופתו) (שם, שם). (ד) אין צייטלין מאמין באפשרות כי העולם ייגאל אי-פעם. עולמו הוא עולם ללא תכלית; (ה) אין המחזה דוגל במהפכה חברתית. כל אשר הוא מסוגל לבטא הוא שקיעת האדם בלבד; (ו) המחזה הוא ביטוי ל'דקדנס היהודי במקום להיות אמנות אמיתית, ובלשונו של קאודאן: "וואָס איז 'דושייקאַב דושייקאַבסאַן'? אַ גרימאַסע. עס איז דער אויסדרוק פון דער פוסטיקייט, וואָס הערשט אין אונדזער ליטעראַטור-גאַס. עס הייבט אָן צו ווערן ביי אַ טייל שרייבער אַ פּרינציפּ, מען הייבט אָן בראַווירן מיט דעם. מען פאַרוואַנדלט עס פּביכול, אין אַ יידישן 'דעקאַדענס', אַנשטאַט אמתע קונסט - טראַגט מען אונטער דעם לעזער דוּשאַבאַנד-ליטעראַטור." ("מה זה 'דושייקאַב דושייקאַבסאַן'? עווי פנים. זהו ביטוי לריקנות השולטת ברחוב הספרות שלנו. אצל חלק מהסופרים הדבר הולך והופך לעיקרון, מתחילים להתפאר בכך. הופכים זאת, כביכול, ל'דקדנס' יהודי. במקום אומנות אמיתית - מגישים לקורא ספרות של ג'ז בנדי") (שם, שם).

פסילתו של קאודאן את המחזה של צייטלין בסוף המאמר אינה שקולה כנגד חיוב המחזה בראשית המאמר. הביקורת השלילית מתבססת על ההנחה הבלתי כתובה כאן במאמר, אבל המפורשת והברורה במאמרו המסכם של קאודאן על מאה גיליונות הוואַכנשריפט, והיא - כי ליצירת הספרות יש להתייחס כאל תעודה היסטורית חברתית לפני שמפענחים את הנאמר בה בלשון הפואטית המיוחדת לה. במאמר הנ"ל מתעלם קאודאן לחלוטין מניתוח משמעות המחזה לאור לבושו הגרוטסקי והמודוס הסטירי שבו הוא כתוב. כמו כן מתעלם קאודאן מן העובדה הפשוטה, שאין הספרות נוצרת בידי קולקטיב אלא בידי היוצר היחיד. עובדה זאת סותרת את תפישתו האידאולוגית, ובהתעלמו מן העובדה הזאת נותן הוא יד להרחבת אותה התהום הרובצת בין הדוגלים בהומנה חברתית לבין היוצר הבודד. שלילת ערכו של היוצר היחיד באור אבסולוטי וללא יוצאים מן הכלל אצל ה"ש קאודאן מנוסחת במושגים של ולזול והמעטת ערכה של כל יצירה שאינה משרתת את תרבות ההמונים

(ראינו את החיים, מלאים במאבקים סוציאליים. ראינו את השכבות העמלות הנדחפות בידי החיים עצמם יותר ויותר אל קדמת הבמה. ראינו את הערגה הגדולה אל שיחורר וצדק; ואמרנו: הספרות אינה יכולה להיות מנותקת מכל אלה, ואין די בכך שהספרות תשקף כל זאת, תשכפל. חייבים לחוש בספרות את נשמת אפה של התקופה ההיסטורית [...]. עליה להעמיד עצמה לרשות סדר-החיים החדש שעולה, ולשרתו [...]. בביקורת שלנו חשפנו את השורשים המעמדיים של כל המתעטף בטלית של פילוסופיות ואסתטיות, של צער ההווה וסימבוליזם).³

בדברים אלה, שנתיים לאחר הופעת הוואַכנשריפט, מובלטת הרבה יותר המגמה הפוליטית-מפלגתית והאופי המעמדי של גישת כתב-העת לספרות. מגמתיות כתב-העת אף היא מובלטת, ללא כהל וסרק, על אף הניסוחים המפותלים קמעדי. קאודאן מעמיד רק אפשרות אחת שתוביל להמשך קיומה של ספרות יידיש: "די נייע קולטור אויף יידיש וועט אָדער זיין אַ מאַסן-קולטור, אָדער זי וועט זיין פאַרמישט אויף דעגראַדירונג." (או שהתרבות החדשה ביידיש תהיה תרבות-המונים, או שדינה יהיה התמעטות) (שם, שם). צייטלין מותקף בוואַכנשריפט משום שהוא מייצג אפשרות אחרת להתפתחותה של ספרות יידיש, אפשרות השוללת את הקביעות הנורמטיביות-אידאולוגיות של עורך הוואַכנשריפט. קאודאן מכריז במאמר הנ"ל כי בכתב-העת שלו נעשה ניסיון לפתח כלים חדשים לביקורת ספרותית אשר האמנות והספרות הסוציאליסטית והביקורת הספרותית המרקסיסטית משמשים נר לרגליה (שם, שם).

בתהום הרובצת בין צייטלין ויצירתו לבין הוואַכנשריפט וכתביו, ניתן להבחין בבירור אם נעיים במאמר ביקורת של עורך השבועון (ה"ש קאודאן) על אחד ממחזותיו של צייטלין "דושייקאַב דושייקאַבסאַן אָדער מעשה" בראשית, אַ גראַטעסק שפיל אין 4 אַקטן". הצירוף בין ביקורת ספרותית מרקסיסטית לבין זרות תרבותית מביא את קאודאן למעמדו של בלעם שיצא לקלל וסופו שברך על המוגמר (אפילו ללא ידיעתו). במאמרו "דער האַמלעט פון די נאַלעווקעס",⁴ פותח המחבר בשליש הראשון של המאמר, בתיאור מפורט של תוכן המחזה ובשבתים כנים בנוגע למבנהו, לדינמיקה הבימתית, ללשון האפוריסטית המשובחת, לשליטה הטכנית בוואַנר ולמשקעי התרבות שבמחזה. כמו כן חולק קאודאן שבחים לסגנון, לאיכות הסאטירית ולמימד הסימבולי בתוכם נתון המחזה - כמשל על מצב העולם. קאודאן אינו מסתפק במניית מעלות אלה ומוסיף: "די פיעסע איז פריש, מאַדערן - סיי לויט דער אַלגעמיינער פאַרם, סיי לויט סטיל און שפּראַך. עס איז דאָ פון אַלץ: גרויסקאַפיטאַל און פּראַלעטאַריאַט, מלחמה און סאַציאַלע איבערקערעניש, לעגאַלע און אומלעגאַלע זנות, עס פעלט נישט לייכטע 'פאַרנאַגראַפישע' ווונקען. פאַראַן מוזיק און פּערזן, פאַראַן מאַסן סצענעס, טעאַטער - און פאַראַייניקונג מיט קינאַ, אַ גאַנצע פּעריע..." (המחזה רענן, מודרני - גם לפי הצורה הכללית, גם לפי הסגנון והלשון, יש בו בכל מכל כל; קפיטל גדל-היקף ופרולטריאַט, מלחמה ומהפכה סוציאלי, זנות לגלית ובלתי לגלית, לא חסרים רמוזים פורנוגרפיים קלים. יש מוזיקה וחרוזים, יש סצנות המוניות, תיאטרון ושילוב של קולנוע, שוק שלם. (שם, שם).

עד כאן מתאר קאודאן ומעריך את המחזה, על פי אמות מידה ענייניות וללא תביעות הווי-ספרותיות. אם היה מסיים את המאמר כאן היתה בכך

ואת האידאלים החברתיים-מעמדיים – כלשונו של קאודאן: "ליטעראטור – דאָס איז שאַפּונג פון יחידים, און די דאָזיקע יחידים – זענען קינסטלערישע נאַטורן, מיט קאַפּריוון און אַפּט באַגרענעצטער אייגנליכע. די שעפּער פון דער ליטעראַטור זענען צו פּילבאַר און סוביעקטיוו. זיי זענען ווי די געטער, געוויינט – מען זאָל זיי נאָר רויכערן וויירויך, און דערפאַר האָט יעדעס וואָרט, וואָס האָט אין אונדזער וואָכנשריפט אַנדערש געקלונגען, נישט לויט די פאַרשריפטן פון דער טראַדיציע – געוועקט פאַרביטערטקייט און אויפּרעגונג". (ספרות – זוהי יצירה של יחידים. ויחידים אלה בעלי טבע אמנותי המה, בעלי קאפריזות ולעמים קרובות – בעלי אהבה עצמית מוגבלת. יוצרי הספרות רגישים וסוביקטיביים מדי. כאַלים המה, רגילים הם – שיעלו קטורת לכבודם תדיר, ומשום כך, כל מילה בוואַכנשריפט שלנו שציללה שונה היה – לא לפי הנהיות הטראדיציה – עוררה התמרמרות ורוגז).⁵

במאמרים הרבים האחרים נגד צייטלין בוואַכנשריפט הבונדיסטי ובליטעראַרישע טריבונע הקומוניסטי, מכתבים הבדלי ההשקפות האלה את אופי ההתקפות בביקורת הספרותית על צייטלין ויצירתו. באיגרותיו מתייחס צייטלין לא פעם למאמרים אלה ולתוכנם, מביע דעתו על כותביהם ורומז מפעם לפעם כי הוא משיב מלחמה שעה בכתב-העת גלאַבוס.⁶

האשמות הדדיות בגרפומניה

גלאַבוס נוסד כדי ליצור במה אחרת שתהווה משקל שכנגד ותטפה את הספרות ביידיש של יוצרים-יחידים מפולין ומחוצה לה, אולם עורך גלאַבוס נטל על עצמו תפקיד נוסף, והוא – לענות ישירות להתקפות כותבי הוואַכנשריפט ולהילחם בהם תוך שימוש בשפה לעגנית, בוטה ובלתי מרוסנת, כדרכם. במלחמה כמו במלחמה, פן זה של גלאַבוס, המוצנע במקצת והתופס מקום קטן יחסית בכל גיליון בקרב עשרות יצירות ספרות, מאמרי ביקורת, שירים, מסות מחוות וסיפורים, הוא בכל זאת אלמנט בעל משקל מסוים בכתב העת – לפחות בגיליונותיו הראשונים. צייטלין ובאשעוויס העורכים דאגו להתפלמס בעיקר עם אנשי הוואַכנשריפט הבונדאי בכל אחד מחמשת הגיליונות הראשונים של גלאַבוס ויותר – מיולי 1932 ועד ינואר 1933 – מאמר אחד לגיליון, אם בחתימתו של צייטלין, אם בעזרת פסבדונים של ושל כותבים אחרים.

הפולמוס הוא לרוב פולמוס ישיר עם הוואַכנשריפט, כולל הזכרת שמות במפורש, ולעיתים דיון בשאלות עקרוניות בלבד, ויעידו שמות המאמרים האלה שבגלאַבוס על מידת חריפותו של הפולמוס: "וואַרשעווער גראַפּאַמאַניאַדע (אָ וואָרט וועגן די קאַליקעס)" (גרפומניאדה וארשאית – מילה על בעלי המום), בחתימת NEMO;⁷ "פאַט און ראַפּאַפּאַט", בחתימת B.C.⁸ "צו דער פּראַגע וועגן דיכטונג און פּאָליטיק" (לשאלת ספרות ופוליטיקה), בחתימת "באשעוויס";⁹ "ליטעראַטור אין יעהופּעץ" (ספרות ביהופּעץ), בחתימת א.צ.צ.¹⁰ "אמתן און בייזקייטן" (אמיתות והתרגויות), בחתימת צעט;¹¹ "אַדער 'סאַשרייף' אַדער גירוואַנאַ" (או 'סאַשרייף' או גירוונה) – בתוך המדור: "אין קלאַמערן", בחתימת צ.צ.¹²

במאמרים אלה מגיבים צייטלין ובאשעוויס לא רק על עניינים עקרוניים המפרנסים את הפולמוס אלא גם על מאמרים ספציפיים שנדפסו

בוואַכנשריפט נגד גלאַבוס ונגדם אישית, וכמו כן הם מתקיפים אישית, כפי הלשון הטובה עליהם את יריביהם.¹³ פולמוס זה לא נפסק כאן. בגיליונות הבאים מפרסם צייטלין את מאמרו של אלחנן צייטלין אחיו, "די קונסט פון נישט קענען" (אמנות אי-היכולת).¹⁴

לסיכום: אף כי תדמיתו של כתב-העת גלאַבוס וגם תוכנו עוררו את הרושם (הנכון) כי מדובר בפרסום שעניינו העיקרי הוא היצירה הספרותית ביידיש בשיאה ברחבי העולם היהודי, אין להתעלם מכך שהירחון גלאַבוס היה גם כתב-עת שנטל חלק פעיל במלחמת תרבות ללא פשרות, מלחמה המנוסחת לעתים בלשון עתונאית, המתאימה יותר לקבצים ולמניפסטים הספרותיים מראשית שנות העשרים.

הפולמוס עם הוואַכנשריפט והליטעראַרישע טריבונע לא החל עם הופעת כתב-העת גלאַבוס, אלא שנים קודם לכן. מראשית שנות ה-30 היה פולמוס זה קשור בהיבחרו של צייטלין כיושב-ראש הפן-קלוב של סופרי יידיש בווארשה ובמדיניותו בעניין קבלת חברים חדשים. הפולמוס היה קשור כמו כן בהאשמות בלתי מבוססות כנראה, נגד צייטלין כסופר שונד וביקורת הספרותית-אידיאולוגית של הוואַכנשריפט (לפני ייסוד גלאַבוס) ששללה את דרכו של צייטלין כסופר.¹⁵ "ליפשיץ, במאמרו על כתב-העת גלאַבוס, מתעלם מן ההקשרים הפולמוסיים הקודמים שבעיצומם יצא גלאַבוס לאור.¹⁶ על פי מאמרו עשוי להתקבל הרושם כי "תוקפנותו" של אהרן צייטלין בפולמוס עם הוואַכנשריפט מעל דפי גלאַבוס גדולה וראשונה יותר ממה שהעובדות כולן מראות. כמו כן יש לציין כי במאמרים הנ"ל של צייטלין בגלאַבוס יש צד המשלים את הנאמר בכיוון זה באלה מאיגרותיו של צייטלין הדנות בהשקפתו על וביחסו לעניינים של פוליטיקה וספרות.

סביב להאשמות באמצעות המושג "גראַפּאַמאַן" נתחברו כתבי הוקעה הדדיים בשני המחנות. להלן נביא דוגמה אחת לסגנונו של כתב-העת גלאַבוס בעת חליפת הדברים עם היריב סביב לנושא: "ווי ערגעץ אַ וואַכנשריפט, צי אַ 'טריבונע' צי עפעס אַן אַנדער הקדש פאַר 'יונגע' אינוואלידן – קוויטשען דאָרט פאַרקאַלטנטע גראַפּאַמאַנען אונסאַנאַ – ס'טייטש, געוואַלד, ס'איז דאָך גראַפּאַמאַניע! ס'טייטש געוואַלד! איר פאַרשטייט? מ'מאַכט פאַטן קאַליע די ליטעראַטור... ס'דערגייט אַזוי ווייט, אַז די הונדערט פאַרשיידנסטע קאַזשאַנס, ראַפּאַפּאַרטס, דייטשערס און ווי נאָך עס הייסן אַלץ די טרעגער פון די נאַמענגלאַזע נעמען, אַז גראַד אַט די רעדן וועגן גראַפּאַמאַניע ווי קיין מאָל גאַרנישט און מיינען, אַז זיי האָבן עמעצן אַפּגענאַרט דערמיט. די איגנאַראַנץ רעדט פון איגנאַראַנץ, וועגן קוריאָן דרשנט דער קוריאָן און מיינונגען זאָגט אַרויס אַליין די גייסטלאַזע מיינונגסלאַזיקייט מיט די קעלבערנע שימה-פלאַכטע-אויגן." (בכל מקום שם יש איהו 'וואַכנשריפט', או איהו 'ליטעראַרישע טריבונע', או איושהו הקדש אחר לבעלי מום 'צעירים' – שם צווחים ככרוכיאה פה אחד, גרפומנים בעלי קליקים – הייתכן, גוואלד, זאת הרי גרפומניה! הייתכן, גוואלד! אתם מבינים? מקלקלים לפאַט את הספרות... העניין מרחיק לכת עד כדי כך, עד שמאה הקאודאנים האחרים, הרפופורטים, הדייטשירים ואיך שלא יכוננו נושאי שמות הסריהשם האלה, דווקא אלה מדברים על גרפומניה כאילו אין הדבר נוגע להם וסבורים הם, שבכך הצליחו לרמות מאן דהוא. הנבערות על נבערות-מדעת מדברת, על הקוריוו דורש הקוריוו בעצמו וסברות פולט

עסוקים בספירת עדיהם וקובעים לכל אחד את תפקידו במרחץ הדמים העתידי. הם, כמובן, גם לא שכחו את הסופר. יותר ויותר הוא נלחץ אל הקיר ונשאל על ידם: עם מי אתה הולך, בעד מי אתה – "הלנו אתה אם לצרינו?" לאחר שבאשעוויס פותח את מאמרו בתיאור המצב, הוא עובר לדבר על תגובת הסופרים. הוא טוען – כי בזמן שמספר קטן של סופרים הציב את עצמו מי בימין ומי בשמאל, הרי שרוב הסופרים הנחשבים לא נקט עדיין כל עמדה שהיא. באשעוויס מדגיש כי אל לו לסופר בימיו לטפח אשליה כי בסופו של דבר הוא לא יידרש להיענות לתביעת הפוליטיקאים, לכאן או לכאן. עבור הסופרים הצעירים, נייטרליות לא תיתכן. הפוליטיקאי בן ימינו יוצא בהאשמות הרופות נגד האמן המנסה להתעלם הרבה או מעט מכל אשר מתחולל סביבו. באשעוויס מנסח באורה דרמטי את מהות ההאשמות האלה ובונה מעין דיאלוג דמיוני בין הפוליטיקאי בן הזמן לבין האמן. בדיאלוג דמיוני זה מציג באשעוויס תביעה הדדית, בה נדרשים הפוליטיקאים והסופרים ליטול אחריות ולעשות מעשה. לפני שבאשעוויס ממשך במאמר ותובע הפרדה גמורה בין ספרות ופוליטיקה, הוא מעמיד מתוך אמפתיה, ומסביר, גם את המצוקות האמיתיות של הפוליטיקאי וההוגה החברתי. אומר הפוליטיקאי בן הזמן אל האמן (בתרגום מידיש): "האומנם בדעתך לעמוד מנגד, ללא בושה ובידניים שלובות, ולהתבונן בשקט מהמרומים האולימפיים שלך כיצד העניים והמדוכאים נלחמים בעושים אותם? – שואל צד אחד. – הייתכן כי דווקא אתה, יוצר התרבות ונושאה תהיה צד החורבנה ההולך ונמשך של התרבות האירופית ולא תגן עליה בכל מאודך? ... שואל הצד השני." (שם, עמ' 40).

את תמצית ההאשמה כנגד הסופרים מנסח באשעוויס מתוך נקודת הראות של הצד השני בהטיחו, כביכול, בפני הסופרים את החשד כי דווקא הם – אלה אשר התמחו בהבלטת הצד החסר בכל סדר חברתי ממוסד, מהפכני הרוח, הם אלה שלפתע פתאום הוכו בחירשות ובעיוורון כאשר דברים עיקריים נעשו אקטואליים. דווקא בימים המכריעים, כאשר אש המהפכה שהבעירו מתחילה להפעיל השפעתה בקנה מידה גדול, נראים הם כעריקים. יתר על כן, באשעוויס נוטש את ההכללות שבראשית מאמרו, מקרב את ניסוחיו ללשון הפולמוס בעיתונות יידיש, וחוזר כמעט מלה במלה על ההאשמות כנגד סופרים כאהרן צייטלין ודומיו – שהקפידו תמיד להתרחק מהתפקדות אידאולוגית או השתייכות למסגרת פוליטית ומפלגתית – ואומר: "א מיאוסער חשד פאלט אויף דעם דיכטער, דעם פערמענט פון דער געזעלשאפט, געמלעך; אז ער איז א שיינערער, א פראזעאָלאָג, וואָס איז נישט בכוח צו צאלן זיינע וועקסלען פאר וועלכע ער האָט מסתמא, קיינמאל קיין דעקונג נישט געהאַט." (חשד מכוער מתעורר כלפי המשורר, מתסיס התברה, כי הוא אך יודע לדבר גבוהה גבוהה, כי הוא איש המליצות שאינו מסוגל להמציא להן כיסוי) (שם, עמ' 41).

הפרדה בין ספרות לפוליטיקה

לאחר הצגה מאוזנת ככל האפשר של הקונפליקט בין הפוליטיקאי לבין הסופר, יוצא באשעוויס בהתקפה חזיתית על הפוליטיקאי, באומרו כי זה נוטל לעצמו לא רק את תפקיד הקטיגור, אלא אף מעמיד את עצמו בעת ובעונה אחת במקומו של השופט הגורר גור דין על הסופר ומכריז עליו כעל פושט

הלון-הדעת חסר שאר-הרוח בעל עיני שמה פלאכטה העגליות).¹⁷ סגנון זה דומה מאוד ללשון כתיבתו של צייטלין על אותם הנושאים באיגרותיו.¹⁸ גם בעניין השוני שבין השקפות העולם מצאנו במאמרים אלה בגלאבוס ניסוחים חדים וברורים – על אף הסגנון המתגרה והבלתי אובייקטיבי כביכול: "[...] אין נאָמען פון אידעאָלאָגישקייט קולטיווירט מען אַלע ניוואַנסן און שאַטירונגען פון טיפשות, געשמאַקלאָזיקייט, אַנאַלפאַבעטיזם און וואַרטשאַנטאַזש [...] פלומרשט: וועלט-אַנשויונג. וואָס ווייסן אָט די טיפישע עמי-האָרציש פון וועלט-אַנשויונג? וואָס ווייסן זיי צו זאָגן פון אַנשויונג. און וואָס ווייסן זיי צו זאָגן פון וועלט? מ'שאַנט אַיין קלאַסנאַמף און סאַציאַלע רעוואָלוציע אין שפּאַן פון דער אומפאַרשעמטסטער גייסטלאָזיקייט און די זשאַבע פון אַבסאַלוטער אימפּאַטענץ פּערט מען אין נאָמען פון סאַציאַלע אידעאָל, וואָס זענען נישט מער ווי אַן אויסרייד פאַר דער אויסלאָדונג פון יאַרנלאַנג געהאַמעוועטן, צום-פּוסק-ניט-געקומענעם גראַפאַמאַנישן אימפּעט." (בשמה של "אידאולוגיות" מטפחים את כל הגוונים וגוונים הגוונים של הטיפשות, חוסר ווטעם, האנאלפאבתיות וסחיטת המילים [...]) לכאורה: השקפת עולם. מה יודעים עמי-הארצות הטיפוסיים האלה אודות השקפת עולם? מה יודעים הם לומר על השקפה, ומה יודעים הם לומר על עולם? רותמים מלחמת מעמדות ומהפכה חברתית לעגלת העדר שאר-רוח חוסר בושה ואת צפרדע האין-אונות המוחלטת מכשירים בשם אידאליים סוציאליים שאינם אלא תירוץ לשם שחרור התנופה הגרפומנית שרוסנה במשך שנים הרבה ולא זכתה לבוא לידי ביטוי).¹⁹

במאמר השני הנ"ל מילי ("צ"ל אוגוסט) 1932, מובאת תגובה ישירה על מאמרו של י' ראָפּאַרט בכלל ועל מאמרו נגד גלאבוס מס' 1 בפרט, "אויפן אייגענעם מיסטקאַסטן" (על ארגו הובל הביתי).²⁰

המלחמה כבר החלה

במאמר "המלחמה כבר החלה" של י' באשעוויס, "צו דער פראַגע וועגן דיכטונג און פּאָליטיק" נעשה ניסיון רציני לבחון את הקונפליקט שהתפתח בין סופרי גלאבוס לבין כותבי הביטאונים בעלי המגמות הפוליטיות המובהקות כגון הקומוניסטים והבונד – על רקע רוח הזמן, המאורעות ההיסטוריים והתהליכים החברתיים שבתוכם חיו ופעלו יהודי מזרח-אירופה. באשעוויס מנסה במאמר זה להתעלות מעל ליריבויות המקומיות בין סופרי וארשה וביטאוניה הספרותיים ולבחון את הקרע שנוצר, בעזרת מספר אבחנות והנחות יסוד בנוגע למצב בו נתונים פוליטיקאים וסופרים בראשית שנות ה-30. הוא קובע כי רוח הפוליטיקה מעולם לא אפפה את האדם כבימיו. התודעה החברתית מרחיבה גבוליה, הלוקת החברה למעמדות פסקה מלהיות עניין מופשט. באשעוויס קובע בהחלטיות כי (מבחינת בעלי התודעה החברתית המתרחבת) מתקרבת המלחמה בין פרולטריאט העולם לבין הפשיזם. מנקודת ראות רעיונית החל כבר הגיוס של צבא הלוחמים במלחמת העולם העתידית. כך הוא כותב בקיץ 1932 לפני עליית היטלר לשלטון, ומנסח דבריו בלשון פואטית עשירה: "די פראָדוקציע פון קעגנזייטיקער שינאה – די גייסטיקע מוניציע – איז אין פולן גאַנג." (ייצור השנאה ההדדית – התמושת הרוחנית – הוא במלוא עוזו) (שם, עמ' 39). הפוליטיקאים משני הצדדים, אשר עבורם האדם לעולם איננו מטרה – אלא אמצעי – כבר

חודש-זשורנאל
מאָר לימערנאָמער

גלאָבוס

וואַרשע, העפטעמבער, № 3 1932. Warszawa, Wrzesień 1932.

אינהאַלט: פראָגן (א בריוו וועגן „גלאָבוס“ און פראָלעמאָרישער ליטעראַטור) - ש. ניבער; מין מאַטער (ליד) - נפתלי גראָס; משה-לייב, משה-לייב האַלסערן; שלמה מלכו (טראַגעדיע אין פינף אַקטן) - דוד פינסקי; צו דער פראַגע פון דיכטונג און פאָליטיק - י. באַשעוויס; פרויד און די רעליגיע - י. פערנשטיין; נישט צום גראָס - אהרן צייטלין; די שפינאָזא-פייערונגען אין האַג לעאָ מינקעלשטיין; יונה ראָזענפעלד (צום דערשיינען פון זיינע געזעמלטע שריפטן) - י. ב-ס; נאַטיצן.

פּרעזענטאציע

(א בריוו וועגן „גלאָבוס“ און פראָלעמאָרישער ליטעראַטור)

דיבער פריינט און חבר אהרן צייטלין

מיר דוכט, צו איך האָב אייך און די איבעריקע חברים פון „גלאָבוס“ שוין געזאָגט: אין אַ מולדיקן חודש אַיצט וויל איך נאָך עפעס צוגעבן, אחוץ ווינסשעוואַניעס: וועגן דעם מוט, וואָס איר האָט, צו לאָזן הערן אַ שטים אין „מדבר“ (ווי איר האָט אָנגערופן די ערשטע מינוט האָט אַ וויי געטון אויף מיר פונם נאָמען „גלאָבוס“ מיט קילקייט, אָבער - עס מאַכט נישט אויס, וואָס ס'איז אַ פרעמדוואָרט, איר אליין, ווי איך ווייס, זוכט אייגענע ווערטער, און דערפאַר איז אייער אונטערנעמונג מיר אַזוי נאָענט, מיר מוזן זיך צוגעוויינען צוריק צו דער שפּראַך פון אונזערע אייגענע געדאַנקען. דער חסרון פון די אַלע אויסלענדישע טערמינען איז דאָך נישט זייער פרעמדשפּראַכיקייט, נאָר די פרעמדע קעם און די פרעמדע

צייטלין, חברו הטוב, הי באשעוויס כבר בשנת 1932 בתחושה חריפה כי מלחמת עולם שנייה מתקרבת וכי דרגות השנאה, הסבל וההרג יעלו בה על כל הידוע לאנושות עוד מימי מלחמת העולם הראשונה. יש לציין כי יצחק באשעוויס, על פי עדותו הוא, היה כבר אז מודע לחלוטין לסכנות הטמונות בעלייה אפשרית של היטלר לשלטון. באשעוויס עזב את פולין ב־1935, וכשנשאל על ידי בראשית שנות ה־70 בירושלים – מדוע עזב או לארצות הברית – תשובתו היתה כי הוא פסימיסט מטבעו וכי עד אז כבר קרא את *Mein Kampf* של היטלר והאמין לכל מלה שההוא כתב בספרו. תחושת המועקה שבאשעוויס מביע במאמרו נוכח כל שירות שהספרות עשויה לשרת את השנאה בין בני אדם, על רקע חששותיו מבואה של מלחמת עולם שנייה, מביאה אותו במאמר שלפנינו להגן בתוקף על חירותו של האמן מול דרישותיו של הפוליטיקאי, שאותו הוא מנתח מבפנים ביד אמן ומנסה לעמוד על מגבלותיו – בהשוותו בין מהות הפוליטיקאי למהות היוצר. הוא אומר: "וידעו וועט א בלי טאָן די פעלד־כירורגיע, ביי וועלכער מען האַקט אַראָפּ פּיס צוזאַמען מיט די שטיוול. אמת, די פּאָליטיק־מאַכער טראַכטן נישט וועגן דעם און ווילן דאָס נישט זען. דערצו האָט זיי גאָט באַשאַנקען מיט זייער אַ שוואַכער פּאַנטאַזיע. די זיכערקייט אין זיג איז אויך כאַראַקטעריסטיש פאַר מענטשן אָן יעדער פּאַרשטעלונגס־קראַפט." (שוב תפרח כירורגית השדה, שעל פיה כורתים רגליים בחד עם המגפיים. נכון, עושי הפוליטיקה לא נותנים דעתם על כך ולא רוצים לראות זאת. נוסף על כך הקדוש ברוך הוא חנן אותם בדמיון חלש ביותר. הביטחון בניצחון כי יבוא, אופייני גם הוא לאנשים חסרי כל כוח דמיון) (שם, עמ' 43).

על פי אפיון זה של תכונות הפוליטיקאי, המנוסחות כולן בלשון השלילה – כגון: (א) פוליטיקאים אינם חושבים על זוועות המלחמה; (ב) פוליטיקאים אינם רוצים להתבונן בזוועות מלחמה; (ג) פוליטיקאים דמיון חלש מלידה; (ד) פוליטיקאים בטוחים בנצחון המתנה שלהם; (ה) פוליטיקאים אין כל כוח מדמה (פנטזיה). – ברור הוא כי באשעוויס אינו מדבר על מדינאים בעלי השקפת עולם רחבה ויכולת אמפתיה. נדמה כי כאן צוייר לפנינו תשליל של הקופר אשר עליו ניתן לומר כי במהותו הוא בעל כל אותן תכונות המיוחסות לפוליטיקאי, אבל בניסוח חיובי: (א) הסופר הוא בעל מעורבות ועניין בזוועות המלחמה; (ב) כתיבתו היא מתוך התבוננות בזוועות המלחמה; (ג) הוא בעל דמיון מפותח; (ד) הוא בעל ראייה מפוכחת שאינה מניחה כי כל ניצחון מובטח מראש; (ה) סופרים הם בעלי דמיון ויכולת אמפתיה; ובמילים של באשעוויס: "פּאָליטיקער און קינסטלער – וואָס פאַר אַ ווילדער שידוך!" (פוליטיקאים ואמנים – איזה שידוך משונה) (שם, שם). על הפוליטיקאי מרחיב באשעוויס את הדיבור במאמרו ומונה אחת לאחת את תכונותיו השליליות, המצטרפות יחד לפרופיל מבהיל של "גואלי עולם" כביכול – בכל הדורות – שעל פי מניינו של באשעוויס נמנים עליהם גם בזמנו: היטלר ומוסוליני. באשעוויס אינו מבחין בין הפוליטיקאים ששולטים לבין הפוליטיקאים השואפים לתפוס את מקומם של הקודמים. במונח "פוליטיקאים" כלולים על כן גם מנהיגי מפלגות מימין ומשמאל כאחד. ברשימה הארוכה של תכונות המאפיינות אותם, מונה באשעוויס אצל הפוליטיקאים – את הבאות: (א) זיכרון סלקטיבי (התעלמות מממדים אנושיים בחיי הוולח); (ב) בעלי שנאה עיוורת; (ג) גיחנים בחד־צדדיות,

דגל. את הנייטרליות של הסופר הוא מפרש כיריבות מוסווית של שכיר חרב. אלף חטאים הוא מוצא בו, המשהירים את פניו לא רק כאדם אלא גם כאמן. בשלב זה של דבריו במאמר, מגיע יי באשעוויס למעין פרוגנוזה המיוסדת על האבחון של כמה סימפטומים, כפי שהובאו בהתחלת המאמר. כוונתה של פרוגנוזה זאת לחשוף סיגדרום שלם – תופעה נפסדת שכתב־העת גלאבוס יוצא נגדה מאז היווסדו, וכך הוא אומר: "דער פּאָליטיקער נעמט זיך אַליין אַראַגניזירן די קונסט. פּאָליטיקער זענען בטבע אַפטימיסטן. אויב די האַפענונגען, וועלכע מ'האַט געלייגט אויף ראובנען, האָבן אַפגענאַרט, דאַרף מען אים וואָס גיכער פאַרטרעטן מיט שמעונען. צום וואָרט קומט דער גאַנצער אָדער האַלבער גראַפאַמאַן, וועלכער ווײַזט זיך פּאַקטיש אַרויס פאַר אַ סך דיסיפלינירטער און אַ סך לייכטער איינצובייסן. אמת, עס פעלט די דאָזיקע מענטשן דער ווירקונגס־כוח פון אַ קינסטלער. אָבער דער געשמאַק איז עפעס, וואָס מ'קאָן מיט דער צייט פאַרדאַרבן. מען וועט אַזוי לאַנג קאַנסומירן און געניסן דעם סוראַגאַט, ביז מען וועט זיך צו אים צוגעוויינען. וואָס טוט מען נישט ווען עס האַנדלט זיך וועגן דער פאַרווירקלעכונג פון אידעאלן, אויף וועלכע דורות האָבן געוואַרט?" (הפוליטיקאי מתחיל "לארגן" בעצמו את האמנות. פוליטיקאים הם אופטימיסטים בטבעם. אם התקות שתלו בראובן אכזבו, יש להחליפו מהר ככל האפשר בשמעון. לידי ביטוי מגיע הגרפומן או הגרפומן למחצה, המתגלה למעשה כממושמע וקל הרבה יותר לכיבוש. אמנם, הסר לאנשים האלה כוח ההשפעה של האמן. אולם הטעם הטוב הוא דבר שניתן לקלקלו עם הזמן. יצרכו ויתבשמו מהתחליף במשך זמן רב כל כך, עד שיתרגלו אליו. מה לא עושים כשמדובר בהגשמת אידילים אשר דורות ייהלו להם) (שם, שם).

שלא בככתב־העת ספרותיים אחרים בידיש, נמנעו עורך גלאבוס והמוכיר באשעוויס מכל הצהרת כוונות או הגדרת מטרות כתב־העת בגיליונות עצמם. לא ניתן למצוא בגיליון הראשון של גלאבוס (וגם לא בגיליונות האחרים) כל מאמר מערכת שיבהיר את מגמותיו של כתב־העת, פרט להערות מקריות בעמודי האחוריים של גלאבוס, הקשורות בעיקר לענייני האדמיניסטרציה של כתב־העת ורשימות התורמים הנדפסות בסופו. לכן יש השיבות מיוחדת למאמרו של יי באשעוויס אשר בו אנו דנים כאן, מאמר היכול לשמש מעין מניפסט ספרותי הבא להשלים את המניפסט הספרותי של צייטלין משנת 1926.

בשני המסמכים נבחנים מהותה של הכתיבה הספרותית ומקורותיה, על רקע מצבה של ספרות יידיש בת הזמן וסופריה. בהצגת הבעיה של ספרות ופוליטיקה על ידי יי באשעוויס במאמרו עד כה, ובהמשך, יש על כן עניין מיוחד להבנת מהות הקונפליקט ואופי הפולמוס שהתלקח בראשית שנות ה־30 בין סופרי יידיש בווארשה.

חירתו של יי באשעוויס להפריד בין ספרות ופוליטיקה נעוצה במקורה בחשש כי ספרות המתגייסת למען מאבק פוליטי חברתי תנוצל ותתרום רק לליבו אש השנאה בין מעמדות ובין אנשים. באשעוויס טוען שאין מי שיטיל ספק בכך כי המשמעות המעשית של התפקיד אשר הפוליטיקאים רוצים להטיל על הסופר היא, בסופו של דבר, לעורר שנאה בין מעמדות, שכן בלי שנאה אין מאבק: "די שינאה איז דאָס פּערד, אויף וועלכן דער פּאָליטיקער רייט." (השנאה היא הסוס שעליו רוכב הפוליטיקאי) (שם, עמ' 42). כמו

ליד קיוסק עתונים בווארשה, 1934

הם מנת חלקם); (ה) קולם כקול במדבר (צעקתם לא מפחידה איש ושתיקתם משכיחה אותם מלב); (ו) כוח השפעתם מוגבל ביותר (מסוגלים להביא נחמה פורתא בלבד, לאלה שהגורל התאכזר אליהם); (ז) בעלי כישרון אמיתי (בהבדל מהווירטואוז המשרת תמיד את ההיסטוריה ושליטיה). מתוך השוואה של שתי רשימות התכונות כפי שבאשעווים מציגן במאמרו, עולה שוב ושוב המסקנה כי מהות הפוליטיקאי ומהות הסופר (איש הרוח) הן קטגוריות המוציאות זו את זו.

גתה ביהופץ

בהלק האחרון של המאמר עומד באשעווים על אופי היחסים בין הפוליטיקאי לסופר בעל הכישרון. הוא מניח בראשית דיונו כי יסוד השנאה הוא היסוד השליט ביחס הפוליטיקאי אל הסופר, במיוחד כלפי הסופרים המסכנים אותו או מציבים מולו אתגר. לרשימת הטענות של הפוליטיקאים כלפי הסופרים מצרף באשעווים כמו כן, את ההאשמות כפי הפוליטיקאים כי הסופרים הם פסיביים, לא מסתגלים (לדרישות הזמן?). על השגות אלה עונה באשעווים בשם הסופרים – כי טענות הפוליטיקאים מגוחכות הן, והסופר האמיתי, כל

כתכונה פסיכולוגית ראשית; (ד) חסרי כושר הבחנה בין בני אדם ותכונותיהם; (ה) בעלי נטיות המצויות גם אצל הרוצה, שכן אינם מכירים בקיומה של אינדיווידואליות; (ו) הגשמת מטרותיהם מובילה תמיד לשפיכות דמים; (ז) הם מאמינים כי כל מאבק הוא "מאבק אחרון" (פרפרזה של מילות האינטרנציונל הסוציאליסטי); (ח) בני אדם אטומים (גם אם אין הם רמאים או דמגוגים); (ט) קנאים (פאנאטים); (י) בעלי אורח מחשבה אלילי (מחייבי קרבנות אדם ומצדיקים אותם); (יא) ידיהם מגואלות בדם; (יב) אם הם לא הסיבה, הרי הם לפחות הגורם לשפיכות דמים; (יג) מחריבי התרבות (מביאי כליון על ספריות ודברי אמנות).

לעומת הפוליטיקאי ותכונותיו המבהילות מעמיד באשעווים את איש הרוח – שכמותו הם האפוסטולים הנוצריים, הנביאים היהודיים, הפילוסופים וסופרי המופת. אנשי רוח אלה שבאשעווים מונה בהם תכונות משותפות, מקבילים למעשה למטיף, למוכיח, להוגה, ולמתבונן בסבלות חיי האדם ומתארים. בין התכונות המשותפות נמנות: (א) כישרון לאמפתיה (כלפי סבל הזולת); (ב) הליכה נגד זרם ההיסטוריה; (ג) מימוש של רוח האיפכא-מסתברא ("דער גייסט פון פארקערטקייט"); (ד) בעלי גורל אישי קשה (הסבל והיאוש

געטע - וועט ביי יעוהופעץ אויסקומען, און ער איז, במחילה א גראַפ אַמאַן און אַז דאָס, וואָס ער שרײַבט עפעס 'נישט ווי אַלע' - נעמט זיך פּראָסט־פּשוט דערפון, וואָס ער - המ, המ - יכולט נישט. און צוריקגעשמועסט: מי אמר להם - ווער וועט זיי דען זאָגן און ס'איז, פּדומה־למשל, אַ געטע? פון וואָנען זאָלן זיי וויסן, און ס'איז נישט קיין יעקב פּאַט? (תּפּישתּה האַטתּית של יעוּפּץ רואה בטמפרטורה - טמפרמנט. הבעיה אינגה בכך שמחויקים בדעה חיובית על דברים שליליים ודעה שלילית על דברים חיוביים. הבעיה היא - כאשר חסרי הדעת מעמידים פנים כי, ברוך השם, מסוגלים הם לחוות דעה. אנשי יעוּפּץ הטוענים כי האמנות צריכה להיות - מה אני אומר - מוכרחה להיות "מובנת", לא מתכוונים כל כך לברור ולמובן, כמו שהם מכוונים לברור מאליו. רוצים הם אישור לכך כי A שווה A, לשולחן יש ארבע רגליים וברווים הולכים יחפים. אילו היה בא כעת חיה איהו גתה - יטו אנשי יעוּפּץ לחשוב כי הוא, סליחה, גרפּמן וכי עצם כתיבתו שאינה דומה לכתיבת הבריות - מקורה פשוט בכך שהוא - המ, המ - חסר אוניס. והדרה קושיא לדוכתא: מי יאמר להם - למשל, שזהו גתה? מהיכן להם לדעת שזה לא איהו יעקב פּאַט?) (שם, עמ' 84).

דבריו על היעוּפּעצער עסטעטיק" במאמרו זה בגלאָבוס מתכוון צייטלין במפורש להשגות, בענייני ספרות ואומנות, על מבקרי ועורכי הוואָכנשריפּט והליטעראַרישע טריבונע. "יעוּפּעצער" - כך הוא מכנה אותם במכתבו אל ניגער מיום 11.6.1932, מכתב שבו הוא מדבר על "יעוּפּעצער השגות" (תּובנות של בני יעוּפּץ).²⁵ כל הנאמר על כן במאמר זה על ספרות ביעוּפּץ יש לו כתובת ברורה, אף על פי שאין הוא מוכיר במפורש את שמות האנשים והפרסומים אלא באיגרותיו בלבד. דברי הביקורת המפורשים באיגרותיו ומהווים יחד כתב האשמה וקו אחד ואחיד של טיעון, מצטרפים לדברי צייטלין כאן במאמר. אלה ואלה דברים שנכתבו בזמן אחד.

צייטלין אינו מסתפק במאמר שלפנינו במיני גידופים והתקפות נגד - כאמצעי בדוק להגנה מפניהם - אלא יוצא בפולמיקה עניינית, לערער על עקרונות הפואטיקה של מתנגדיו, כפי שהוא מבין אותם: "פּאַראַן אַ פּלאַסטיק, וואָס האָט מער צו טאָן מיט קינסטלערישער אידעע, איידער מיט דעטאַליסטיק. דאס איז אַזוי־צו־זאָגן די אַן־גראַפּלאַסטיק - אין קעגנזאָץ צו דער דעטאַל־פּלאַסטיק. יעוּפּעצער איז, נעבעך, אַרעם, שטאַקאַרעם - האַנדלט עס מיט לאַחרים־פּלאַסטיק. אַן־גראַפּ האַנדלען די רייכע. ביי לייטן זאגט מען: איך פּאַרשטיי נישט מיטן טראַפּ אויף פּאַרשטיי נישט. אין יעוּפּעצער אבער: איך פּאַרשטיי נישט - מיטן טראַפּ אויפן איך". פּאַר דעם אַלגעמיינעם ניווא פון ליטעראַטור זענען כאַראַקטעריסטיש נישט די גדולים אירע, נאָר די טאַלאַנטלאַזיקייטן. נישט בלויז פּאַר גרויסקייטן און מיטלמעסיקייטן איז דא ארט אין אַ ליטעראַטור, נאָר אויך - שרעקט אייך נישט - פּאַר קוואַדראַטיש־גלייכע, געשולטע, קולטורעלע טאַלאַנטלאַזיקייטן, וואָס זענען גענוג אינטעליגענט אויף צו קאַנען האַלטן אַ פעדער און גענוג ערלעך אויף צו זיין באַשיידן. ווי גרויס איז ביי אונדז די צאָל פון אַזעלכע טאַלאַנטלאַזיקייטן?" (יש פּלסטיות [באמנות] הקרובה יותר לרעיון האמנותי מאשר לפרטנות. זוהי, כיצד נאמר, הפלסטיות הסיטונית - בניגוד לפלסטיות הקמעונית. יעוּפּץ היא, לא עלינו, ענייה, ענייה ביותר - על כן היא סוחרת בפלסטיות קמעונית, לאחריה, בסיטונות

עוד נשמת רוח באפו, לא ישרת את הרוצה, שכן "דער קינסטלער האָט צו פיל לייב דעם מענטש, ער זאָל אים שיקן אַהין, ווהיין עס וויל אים טרײַבן דער פּאַליטיקער" (האמן אוהב את האדם יותר מדי מכדי שישלה אותו לאן שהפּוּליטיקאי חפץ להאיץ בו כי ילך) (שם, עמ' 47). הפּוּליטיקאי מונע כביכול על ידי חשיבה לוגית הנסמכת על מה שהוא מכנה חוקי ההיסטוריה. לביסוס טיעונו בדבר ההכרח ההיסטורי שבמעשיו, הוא אף נעזר במעשיהם של חבריו הפּוּליטיקאים שקדמו לו. לעומתו מתאר באשעוויס את הסופר בציוניות, כדומה לאותו כלב הנובח מול פני הירח, המבטא בכך את מהותו שתמציתה היא: מחאה חריפה ביותר נגד הפיכת בני אדם לאמצעים, למכשירים בידי הפּוּליטיקאי, אותו עבד של ההכרח שבחוסר מוסריותו. מכתיר עצמו למתנגד הגדול ביותר של הרצון החופשי באדם. מכאן שבניגוד לפּוּליטיקאי - המשתמש בלשון לצורכי אוריינטציה וקומוניקציה עם בני אדם אחרים המגשרים בין רצונותיו למטרותיו - מעיד באשעוויס על עצמו ועל חבריו הסופרים כי השימוש שהוא והם עושים בלשון, הוא בראש ובראשונה, שימוש לצרכים של שיפוט מוסרי וכו בזמן הבעת השתתפותם בסבלו של הוולת. במילים אחרות: החשיבה הלוגית של הפּוּליטיקאי מביאה אותו להשתמש בלשון לצרכים סמנטיים בלבד תוך ניטרול רגשותיו כלפי המציאות. ואילו הדחף המוסרי שבכתיבת הסופר מביאה אותו לשימוש בלשון פואטית ביחד עם הבעת רגשותיו נוכח המציאות.²⁶ ובלשונו של באשעוויס: "דער דיכטער איז דער פּאַרקערפּערטער קאַטעגאָרישער אימפּעראַטיוו. ער קומט נישט צו זיין הפרה דורך דערפּאַרונגען און ער וויל זי אויך נישט דורך דערפּאַרונג קאַנטראַלירן. ער נוצט בלויז אַפּט אויס די דערפּאַרונג, פּדי פּלאַסטיש איבערצוגעבן דאָס, וואָס ער אַנערקענט פּאַר יעדער דערפּאַרונג." (הסופר הוא התגלמותו של האימפרטיב הקטגורי. הוא לא מגיע בעצמו לידי הכרה באמצעות הניסיון. הוא רק מנצל לעתים קרובות את הניסיון כדי להעביר בצורה פלסטית את אשר הוא משיג בטרם כל התנסות) (שם, עמ' 47). אף כי בסיום מאמרו מזהיר באשעוויס במפורש כי דעותיו אלה הן חלק של תשובה אישית על השאלה בדבר היהס בין ספרות ופּוּליטיקה, מותר לפי דעתנו לראות במאמר זה שעורך הגלאָבוס, אהרן צייטלין, הדפיס, ביטוי למצע משותף של שניהם - מצע שעליו נשען כתב־העת גלאָבוס ולאורו הוא מופיע. במיוחד נכון הדבר בכל הנוגע לאנטיתזה עליה מצביע באשעוויס במאמרו בין הקטגוריות הלוגיות במחשבת הפּוּליטיקאי לבין האימפרטיב הקטגורי בכתיבתו של הסופר. נוסח אחר של אותה אנטיתזה אנו מוצאים במאמר "ליטעראַטור אין יעוּפּעצער"²⁴ החתום על ידי אהרן צייטלין בראשי תיבות. ניסוחו של צייטלין לא פחות חריף מזה של באשעוויס - הוא פחות פואטי, פחות "אקדמי", אבל חריף הרבה יותר בעוקצנותו: "[...] יעוּפּעצער עסטעטיק נעמט אָן טעמפּעראַטור פּאַר טעמפּעראַמענט. נישט דאָס איז די צרה, וואָס מ'האָט אַ שלעכטע מיינונג וועגן גוטע זאָכן און אַ גוטע מיינונג - וועגן שלעכטע. די צרה איז, וואָס מ'איז מיינונגסלאַז און מ'מאַכט דעם אַנשטעל אַז מ'איז, גאָט צו דאַנקען מיינונגס־פּעיק. די יעוּפּעצער, וואָס טענהן אַז קונסט דאַרף - וואָס רעד איך - מוז זיין פּאַרשטענדלעך, מיינען נישט אַזוי די פּאַרשטענדלעכקייט ווי די ועלבסט־פּאַרשטענדלעכקייט. זיי ווילן מ'זאָל זיי באַשטעטיקן אַז אַזוי גלייך A, אַ טיש האָט פיר פּיס און קאַטשקעס גייען באַרוועס. זאָל איצט קומען אין דער יידישער ליטעראַטור אַ

קא
יטוד
אותו
גרים
זוהם
זויס
כל

„GLOBUS“
MIESIĘCZNIK LITERSKI
WARSZAWA, LESZNO 112/78.
P. K. O. 15.856.
REDAKCJA I ADMINISTRACJA.

„גלובוס“

תחום שטרונאי
ווארשע, לעשנא 112 ווי 78
פ.ק.ת. 15.856
רעדאקציע און אדמיניסטראציע

וואונטש קאמ 11-16 יוני 1939
טאג פארשקרייבונג פון אהרן זייטלין

עס טראגט 15 יוני 1939 אין ווארשע, און 17/18 יוני 1939 אין ווילנע.
און 19 יוני 1939 אין קאמפניע. עס פאנגט דעם 20 יוני 1939 אין ווילנע און 22 יוני 1939 אין ווארשע.
און 24 יוני 1939 אין ווארשע. און 25 יוני 1939 אין ווילנע און 26 יוני 1939 אין ווארשע.

עס פאנגט 27 יוני 1939 אין ווארשע און 28 יוני 1939 אין ווילנע.
און 29 יוני 1939 אין ווארשע און 30 יוני 1939 אין ווילנע.

עס פאנגט 1 יולי 1939 אין ווארשע און 2 יולי 1939 אין ווילנע.

און 3 יולי 1939 אין ווארשע און 4 יולי 1939 אין ווילנע.
(עס פאנגט 5 יולי 1939 אין ווארשע און 6 יולי 1939 אין ווילנע.)

מכתב של צייטלין ובאשעוויס, על נייר מערכת "גלובוס", 1932

מאמרים החתומים על ידי אהרן זייטלין המתמקדים יותר ויותר בשאלות של פואטיקה, אם כי הטון הפולמוסי החריף נשמר. במאמרו "אמתן און בייזקייטן" החתום ביידיש: "צעט" (השם בגרמנית של האות האחרונה באלף- בית הלטיני שבה מתחיל שם משפחתו Zeitlin),²⁵ מפתח זייטלין את תפישתו בדבר ההבדל בין כתיבה ראיסטית לבין כתיבה סמלנית (כלשונו במקום אחר - בו הוא מדבר על עצמו כסמלן, דהיינו סופר של סמלים).²⁶ על הטענה שצייטלין מנסה בצורת שאלה פשטנית שהבריות שואלות: "צו וואס די 'אומוועגן', סימבאָלן, רמזים און בכלל די פאָעזיע, ווען דער וועג פון נאָקעטער שילדערונג איז דער קירצסטער, שפאָרעוודיקסטער און איבערצייגדיקסטער? (ולשם מה דרכי העקיפין, הסמלים הרמזים ובכלל השירה כשלעצמה, כאשר דרך התיאור במערומיו היא הקצרה החסכנית והמשכנעת ביותר),²⁷ משיב זייטלין כי הקורא המצוי מגיב באופן בלתי אמצעי דווקא לסמלים, יותר מאשר לכתיבה הריאליסטית. מכאן למד צייטלין כי הסמלים - משמע, התמונות האבסטרקטיות-אירציונליות - הם האמצעי האמנותי הראשוני והישיר ביותר. דווקא התיאור הריאליסטי הפרטני הוא זה שהופך את הסמלים האופפים את האדם להפשטות שכליות בלבד, המרחיקות אותו מכל ממשות. בדרכה אל הממשות יש לאמנות דרך ארוכה ויש לה דרך

סוחרים העשירים. הבריות אומרות: אני לא מבין - עם הדגש על "לא מבין", אבל ביהופין: אני לא מבין - עם הדגש על "אני". את הרמה הכללית של הספרות מאפיינים לאו דווקא הגדולים שבה, אלא חסרי הכישרון. בספרות אין רק מקום לגדולים ולבינוניים, אלא גם - אל תבהלו - לחסרי כישרון תרבותיים שלמדו להלך בנתיב מרובע וישר, האינטליגנטים דיים כדי לדעת כיצד מחויקים עט ביד וישרים מספיק כדי להיות ענוותנים. כמה גדול אצלנו מספרם של חסרי כישרון כאלה? (שם, עמ' 85).

לסיכום

במלחמת צייטלין כנגד מתנגדיו ניתן להבחין בקו של התפתחות, מן הגיליון הראשון של גלובוס ואילך. בשני הגיליונות הראשונים פורסמו מאמרים שניתן להגדירם כ"התקפה לצורך הגנה" - מאמרים שבאו להדוף בסגנון בוטה ופולמוסי גרידא סדרה ארוכה של מאמרים שנדפסו נגד צייטלין בעיתונות יידיש בווארשה, לפני יולי 1932, כלומר לפני הופעת גלובוס. בגיליון השלישי פורסם מאמרו העקרוני של באשעוויס שעיקרו הבחנה בין שתי מהויות אנושיות ורוחניות המוציאות זו את זו - מהות הפוליטיקאי (בניגוד למדינאי) ומהות האמן. בשני הגיליונות הבאים של גלובוס מופיעים

3. קאָדראַן 1933, עמ' 1.
4. קאָדראַן, אפריל, 1931.
5. קאָדראַן 1933, עמ' 1.
6. ראה את השמות ת.ש. קאָדראַן, י. פאָט וי. ראָפּאַָרט במפתח השמות בתוך: שיינטוך, תש"ס.
7. גלאָבוס, יולי 1932, עמודים 83-84 (בביבליוגרפיה: NEMO 1932).
8. גלאָבוס, יולי (צ"ל: אוגוסט) 1932, עמ' 86-87 (בביבליוגרפיה: B. C. 1932).
9. גלאָבוס, ספטמבער 1932, עמ' 39-49 (בביבליוגרפיה: באַשעוויס 1932).
10. גלאָבוס, אָקטאָבער 1932, עמ' 84-85 (בביבליוגרפיה: א.צ. 1932).
11. גלאָבוס, נאָוועמבער 1932, עמ' 85-80 (בביבליוגרפיה: צעט. 1932).
12. גלאָבוס, יאָנואַר 1933, עמ' 85-87 (בביבליוגרפיה: צ. 1933).
13. לא רק במאמרים נפרדים הם עושים זאת, אלא גם בכאלה הכתובים על ידם במשותף, כמו למשל המאמר "פאָט און ראָפּאַָט" בחתימת B.C. (1932 B.C.). האות B פירושה Baszewicz והאות C פירושה: Cejlin בפולנית. פיענוח החתימה B.C מתבסס על רישום שנמסר לי על ידי פרופסור הנא שמרוק, לאחר בירור אצל באַשעוויס.
14. אלחנן צייטלין, "די קונסט פון נישט קענען", גלאָבוס, פעברואַר 1933, עמ' 71-86; מערץ 1933, עמ' 75-86; אפריל 1933, עמ' 71-81 (בביבליוגרפיה: אל. צייטלין 1933). מאמר זה, המשתרע על פני כ-40 עמודים, מתרכז בביקורת חריפה ביותר על רמת כתיבתם הספרותית של י"מ ווייסענבערג ותלמידיו (בעיקר נגד שמעון האָראַנטשיק). יש מקום לראות במאמר מקיף זה שלב בפולמוס הספרותי שבין אהרן צייטלין וי"מ ווייסענבערג. על הפולמוסים הספרותיים של אהרן צייטלין עם סופרי זמנו, ראה שיינטוך תש"ס, עמ' 32-34.
15. על כך ראה בפרק מיוחד על אהרן צייטלין וספרות השונד, בספר: אהרן צייטלין: תקופת וארשה בחייו וביצירתו, בהכנה וכן ראה: שיינטוך, תש"ס, עמ' 164, 168-169, 206, 254-256, 260.
16. "חוקאל ליפשיץ", "כתב העת גלאָבוס", בין שתי מלחמות העולם: פרקים מחיי התרבות של יהודי פולין ללשונותיהם, בעריכת הנא שמרוק ושמואל ורסס, ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ז, עמ' 218-208 (בביבליוגרפיה: ליפשיץ תשנ"ז).
17. NEMO 1932, עמ' 84.
18. עיין במפתח העניינים בתוך שיינטוך תש"ס, לפי הערכים הבאים: ביקורת א"צ על סופרים, מחברים, מבקרים ועורכים; פולמוסים ספרותיים ואישיים (פאָלעמיקן); פולמוס בין אהרן צייטלין ל... עד כמה שהשיגה ידנו, ליוונו בספר, באמצעות הערות מיוחדות, את העניינים, הרמזים והאזכורים הביבליוגרפיים שבאגרות. מטרתן של ההערות היא להבהיר עד כמה שאפשר את נקודות ההתנגשות בין ההשקפות היריבות ואת מהותה של היריבות האישית.
19. NEMO 1932, עמ' 84.
20. "ראָפּאַָרט", "אויפן אייגענעם מיסטקאָסטן...", וואַכנשריפט פאר ליטעראַטור קונסט און קולטור, 19.8.1932, עמ' 2 (בביבליוגרפיה: ראָפּאַָרט, 1932).
21. באַשעוויס 1932. מכאן ואילך ינתח המאמר של באַשעוויס תוך ציון העמודים בגוף המאמר.
22. אהרן צייטלין, "דער קולט פון גאַרנישט און די קונסט ווי זי דאַרף ויין (פאָטעסט און אני-מאמין), וואַרשעווער שריפטן, וואַרשע 1926/27, עמ' 1-9 (מספור עמודים נפרד). על מניפסט ספרותי זה ראה שיינטוך תש"ס, במפתח השמות, לפי: דער קולט פון גאַרנישט... והשוו:
23. Burke, Kenneth, "Semantic and Poetic Meaning". in, *The Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*, New York, Vinta Books, 1957; John Gardner, *Moral Fiction*, New York, Basic Books, 1978.
24. א.צ. 1932. גם אהרן צייטלין, כמו באַשעוויס, כותב בתרופות מיוחדת על "הסתר הפנים" שבדורו (במכתבו אל שמואל ניגער מיום 1.9.1933). 6.1 - בימי עליית היטלר לשלטון הוא כותב: "[...] אין אונדזערע צייטן פון אַלוועלטלעכער און אַלמענטשלעכער קינד-טויטונג (מיליטאריזם) - דער דראַג פון טאַטעס איבערצוגעבן די קינדער אין די הענט פון טויט; אַבאַרטיזם - די מאַרד-טאַט פון דעם עקזיסטירנדיקן איבער דעם עקזיסטענטן; ראַציאַנאַליזם - די מאַרדונג פונעם קינד אין זיך, - די אַלע זאכן טרעפן זיך צוזאַם אין איין שורש" (בתרגום לעברית: בימינו, ימי הריגה כלל-עולמית וכלל-אנושית של ילדים (מיליטאריזם), הדחף של האבות למסור את הילדים

קצרה, טוען צייטלין: התיאור (הפרטני) - הדרך האנליטית - הוא המסלול הארוך ביותר, ואילו שירה - הדרך הסינתטית - היא במהותה הדרך האמנותית הקצרה ביותר אל הממשות.

לרגל הופעת מאה הגיליונות הראשונים של הוואַכנשריפט פרסם אהרן צייטלין בגלאָבוס, בינואר 1933, רשימה קצרה ועוקצנית בשם "אָדער 'סאָשרייף' אָדער - נירוואַנאַ" (שם, עמ' 85-86), בחתימת האות צ. הוא הזכיר כי הוואַכנשריפט עסוק מידי שבוע בכתיבה נגד האמנות הבורגנית עם האינדיווידואליזם, הנרפות, החולניות הריקבון והריאקציה שלה. בין היתר מוכר צייטלין את הניסיון של הוואַכנשריפט לגבש סביב השבועון קבוצה של סופרים צעירים, בשם "סאָשרייף" (סאָציאַליסטישער שרייבער פאַרבאַנד), והוא מתייחס בחוסר הערכה מופגן לניסיון כשלעצמו. באיגרותיו, צייטלין אף מתבטא בזלזול כלפי הסופרים הצעירים המשתתפים בוואַכנשריפט במסגרת ה"סאָשרייף". כמדומה, פסילתו הוטהפת של צייטלין, יותר משהיא מבוססת על קריאת יצירותיהם של הסופרים הצעירים, היא מבוססת על יחס פולמוסי ויריבות מופגנת. בדבריו השליליים והכוללים על "סאָשרייף" במאמר כאן ובאיגרותיו - מתעלם צייטלין מהמשורר הצעיר יעקב פרידמאַן (1910-1972). יעקב פרידמאַן פרסם בוואַכנשריפט באורח סדיר שירים ואפילו מניפסט ספרותי משלו בשם "מיין בענקשאַפט מיין געוואַנג" אשר שלל את האידאולוגיה האתיאיסטית של וואַכנשריפט, את תרבות המונים החילוניות והפרוידאולוגיה המהפכנית שלה. פרסומיו בוואַכנשריפט היו קרובים בחלקם לשירה רליגיוזית בנוסף לתמטיקה הוואַכנשריפטית יהודית שבהם.²⁸ אף אם צייטלין קרא את שיריו של יעקב פרידמאַן וכתביו האחרים, שהתפרסמו בוואַכנשריפט בין השנים 1931-1932, הוא לא התייחס, עד כמה שידוע לנו, לא במכתבו ולא במאמריו ליצירתו של בן האדמו"רים שוויתר על כס הרבי כדי להיות לסופר בידיש. נדמה כי צייטלין לא היה פנוי באותן השנים, בעיצומה של עידנא דתתא - כשמייד ה"סאָשרייף" התקיפוהו בו בזמן בוואַכנשריפט - להקשיב ולגלות סופרים צעירים כיעקב פרידמאַן שלא ויתר על ירושתו ולא חדל להיות סופר מאמין.²⁹

המחקר זכה בתמיכת קרן פדרמן ע"ש פולה ודוד בן גוריון, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים ובתמיכת הקרן הלאומית למדע בניהול האקדמיה הלאומית ישראלית למדעים. מאמר זה הוא פרימנט מעובד ומתוקן מתוך ספרי ברשות הרבים וברשות היחיד: אהרן צייטלין וספרות יידיש, ירושלים, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, 2000 - העמוד להופיע בינואר הקרוב.

הערות

1. על אהרן צייטלין כיושב ראש הפן-קלוב של סופרי יידיש בווארשה, ועל המתיחות בינו לבין סופרים המקורבים ל"בונד" בדבר קבלתם כתברים בפן-קלוב - ראה שיינטוך, תש"ס, עמודים 48-59, וכן השווה עמודים 71-70, ולהלן בעמודים 10-8.

2. אגרות אהרן צייטלין בידיש ובעברית שנכתבו בשנות ה-20 וה-30 בארץ ישראל ובווארשה פורסמו לאחרונה בליווי הערות מסבירות, בתוך שיינטוך תש"ס, עמודים 81-332.

לידי המוות; אבורטיזם - מעשה הרצח של הקיים במתהווה; ראצינאליזם - רצח הילד שבתוכו - כל הדברים האלה נפגשים בשורש אחד, שיינטוך תש"ס, עמ' 192.

25. בתוך שיינטוך תש"ס, עמ' 171-174. את תכולתו של המושג "יעהוּפּעֵץ" מרחיב אהרן צייטלין גם על אחרים כדוגמתם - במכתבו אל יוסף אַפּאַטָאָשׁוּ מיום 6.9.1936, בתוך שיינטוך תש"ס, עמ' 274-277.

26. א. ראה צעט. 1932.

27. עיין צייטלין 1968, עמ' 72; והשווה במפתח העניינים בתוך שיינטוך תש"ס, לפי הערך: "סמל...".

28. צעט. 1932, עמ' 83. על תקופת ווארשה ביצירתו של יעקב פרידמאן ובמיוחד על השתתפותו כחבר סאָשרייף בּוּאַכְנֶשְׁרִיפֿט בשנים 1931-1934, עיין סלע־סלדינגר תשנ"ד, כרך א', עמ' 18-89, ובמיוחד עמ' 55-79, וכן סלע־סלדינגר תשנ"ו.

29. בעניין התמרמרותו של צייטלין על אנשי הוואכנשריפט, עיין במכתבו אל ש' ניגער מיום 31.3.1932, ובהערה 7, בתוך שיינטוך תש"ס, עמ' 162-164.

קיצורי הביבליוגרפיה

אל. צייטלין 1933 - אלחנן צייטלין, "די קונסט פון נישט קענען", גלאָבוס, פעברואַר 1933, עמ' 71-86; מערץ 1933, עמ' 75-86; אפריל 1933, עמ' 71-81.

א.צ. 1932 - א[הרן] צ[ייטלין], "ליטעראַטור אין יעהוּפּעֵץ", גלאָבוס, אַקטאבער 1932, עמ' 84-85.

באַשעוויס 1932 - י. באַשעוויס, צו דער פּראָגע וועגן דיכטונג און פּאָליטיק, גלאָבוס, סעפטעמבער 1932, עמ' 39-49.

ליפשיץ תשנ"ז - יחזקאל ליפשיץ, "כתב העת 'גלאָבוס'", בין שתי מלחמות העולם: פרקים מחיי התרבות של יהודי פולין ללשונותיהם, בעריכת חנא שמרוק ושמואל ורסס, ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ז, עמ' 208-218.

סלע־סלדינגר תשנ"ד - אליהו סלע־סלדינגר, יעקב פרידמן ושירתו כמעין ההיסטורי והאקטואלי: בחינתה הפיוטית של יצירתו על ענייניה וכליה, 2 כרכים עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד.

סלע־סלדינגר תשנ"ו - אליהו סלע־סלדינגר, מיתר קרוע רוטט בעלטה, כרך ראשון: עיונים ביצירות הבחרות של יעקב פרידמן (1927-1939) כרך שני: יצירות הבחרות העלומות של יעקב פרידמן (1927-1939), ירושלים, הוצאת ה' ליוויק ליד אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, תשנ"ו.

צ. 1933 - [אהרן] צ[ייטלין], "אָדער סאָשרייף אָדער נירוואַנאַ", גלאָבוס, יאנואַר 1933, עמ' 85-87.

צייטלין 1968 - אהרן צייטלין בעל פה (סדרת ראיונות עם המחבר על חייו ויצירתו) המראיין: עמנואל גולדשמיט, בעריכת יחיאל שיינטוך. המקור שמור בארכיון הפרט של אהרן צייטלין אצל משפחתו בניו יורק. הראיון עם המחבר נערך ב־1968.

צעט. 1932 - [אהרן צייטלין], אמתן און בייקייטן, גלאָבוס, נאָוועמבער 1932, עמ' 80-85.

קאָזדאַן אפריל 1931 - ח"ש קאָזדאַן, "דער האַמלעט פון די נאַלעווקעס" וואַכנשריפט פאר ליטעראַטור קונסט און קולטור, 24.4.1931, עמ' 1.

קאָזדאַן 1933 - ח"ש קאָזדאַן, "הונדערט נומערן 'וואַכנשריפט', וואַכנשריפט פאַר ליטעראַטור קונסט און קולטור, 6.1.1933, עמ' 1-2.

ראַפּאַפּאַרט 1932 - י. ראַפּאַפּאַרט, "אויפן אייגענעם מיסטקאָסטן..." וואַכנשריפט פאַר ליטעראַטור קונסט און קולטור 19.8.1932, עמ' 2.

שיינטוך תש"ס - יחיאל שיינטוך, ברשות הרבים וברשות היחיד: אהרן צייטלין וספרות יידיש, פרקי מבוא ואיגרות מוערות בליווי תעודות לתולדות תרבות יידיש בפולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2000.

NEMO 1932 - [אהרן צייטלין], "וואַרשעווער גראַפּאַמאַניאָדע (א וואַרט וועגן די קאַליקעס)", גלאָבוס, יולי 1932, עמ' 83-84.

B.C. 1932 - [יצחק באַשעוויס און אהרן צייטלין], פאַט און ראַפּאַפּאַט, גלאָבוס יולי (צ"ל אויגוסט) 1932, עמ' 86-87.